

„EEN PLEINTJE MET BOMEN EROP”¹⁾

NOORDBRABANTSE ZAND-DORPEN GEZIEN DOOR NIET-NOORD-BRANDERS

... wanneer een oppervlakkige beschouwing van de oudere uitgiften van de chromo-topografische kaart van Nederland uit het midden en de tweede helft van de vorige eeuw ons op het eerste gezicht een grote overeenkomst suggereert tussen het esdorpenlandschap van het Drentse plateau en het cultuurlandschap in verschillende delen van de Brabantse zandgronden, in het bijzonder in de Brabantse Kempen en het Peelgebied”.

(uit noot 26 (IV) p. 14.)

Inleiding

Voor de bestudering van de nederzettingen in dat deel van de huidige provincie dat we – in een weerwil van andere mogelijke benamingen²⁾ en ook voorlopig afgezien van zijn precieze begrenzing³⁾ – maar als „Zand-Brabant” blijven aanduiden staan ons thans een vijftal „modellen”, c.q. „nederzettingstypen” ter beschikking. Deze modellen, het „Akkerdorp (met plaatse en langrepelakker)”, het „Hoeve-akkerdorp”, het „Baandorp”, het „Tiend-akkerdorp” en het „Domein-akkerdorp” kennen we onder deze benamingen pas sinds het eind van de jaren zestig⁴⁾ of het begin van de jaren zeventig⁵⁾. Ze hebben al hun vruchtbare toepassing gevonden op terreinen als het onderwijs⁶⁾ en in de ruimtelijke ordening⁷⁾. Wat dat laatste betreft is dan vooral te denken aan de beschermde dorpsgezichten die in „Zand-Brabant” inmiddels zijn aangewezen, vooral op basis van het akkerdorp-model⁸⁾. Binnen de problematiek van de criteria voor de aanwijzing van beschermde dorpsgezichten is hier het gegeven opmerkelijk dat het ontwerpen

van een historisch-geografisch nederzettings-*model* aan de aanwijzings-procedures vooraf gegaan is. M.a.w. er is naar gestreefd enkele gave vertegenwoordigers van een *type* te beschermen en Noord-Brabant was hiermee een landelijke trend ettelijke jaren vooruit⁹).

Deze vijf modellen zijn al zodanig ingeburgerd geraakt dat we de grote betekenis die hun „conciëpiëring” indertijd heeft gehad haast zouden vergeten. Tot aan de baanbrekende studies van Arjen Kakebeeke in de gemeente Eersel¹⁰) was over de (agrarische) oorsprong van de Brabantse zand-dorpen eigenlijk maar weinig bekend. Om deze uitspraak wat meer reliëf te geven kunnen we een blik werpen op wat de Duitsers zo fraai en – onvertaalbaar – de „Stand der Forschung” noemen. In dit kader kunnen we zien naar wat diverse auteurs die zich met dit onderwerp bezig hielden in de Brabantse zand-dorpen gezien hebben ieder vanuit zijn wetenschappelijke en „persoonlijke” achtergronden¹¹). Een overzicht van dergelijke „statements” brengt ons direct op het terrein van de historische geografie; die specialisatie binnen het brede scala van de geografische wetenschappen die o.a. deze zaken (nederzettings-vorm en -vorming) bestudeert. Het bestuderen van de nederzettingen-geneze is inderdaad niet het enige „aandachtveld” van de historische geografie¹²), maar wel zijn het de nederzettingvormen, die bestudeerd in een breed wetenschappelijk kader waarbij ook „hulpwetenschappen” als toponymie, fysische geografie, institutionele – agrarische en economische – geschiedenis en archeologie betrokken dienen te worden een concreet toepassingsveld van de historische geografie uitmaken.

Voor een overzicht van de standpunten m.b.t. de vormen en vorming van de Brabantse zand-dorpen in de jaren vòòr ± 1970 laten de auteurs zich – grofweg – indelen in twee categorieën. De eerste groep zijn zij die in Zand-Brabant woonachtig waren en van uit hun bekendheid met het gebied hun visies op papier zetten. Zeg maar: de Brabantse pastoors, schoolmeesters, (lokale) historici en heemkundigen zelf. Auteurs „van buiten” vormen een tweede groep. Zij – zo mogen we aannemen – deden hun uitspraken meer op basis van analogieën die zij zagen tussen de hun wèl goed bekende nederzettingen en de Brabantse dorpen. In deze categorie trekken dan auteurs uit de Belgische Kempen en Nederlandse auteurs van „boven” (maar vooral ten oosten van) de grote rivieren onze aandacht. Vooral hun standpunten zullen in dit artikel aan bod komen.

Visies van „boven de grote rivieren”

Met betrekking tot de bestudering van de Nederlandse nederzettingvormen in historisch geografisch kader mogen we vast stellen dat de belangstelling hiervoor ook in Nederland eigenlijk is opgekomen in een tijd dat – door o.a. een voortschrijdende industrialisatie¹³) – de „traditionele” nederzettingstypen aan het verdwijnen waren. Preciezer is dat het laatste kwart van de negentiende eeuw en het langtitelige boek van August Meitzen „Siedlungs- und Agrarwesen der Westgermanen, Ostgermanen, Kelten, Römer, Finnen und Slaven”¹⁴) ook in ons land een grote inspirator zijn gebleken. Meitzens werk staat aan het begin van een wijze van onderzoek die vooral in Duitsland zelf

tot grote bloei gekomen is en daar kortweg met de term „Siedlungsgeographie” (zonder het adjectief „Historische”) wordt aangeduid. We kunnen deze „Siedlungsgeographie” niet onvermeld laten, in het bijzonder de zgn. „methoden-strijd”¹⁵⁾, vooral door de invloeden die deze gehad heeft op de wijze waarop de Nederlandse geografen de nederzettingen beschouwd hebben. Toch kunnen we de ontwikkeling van het historisch geografisch denken m.b.t. de nederzettingen-vormen in Nederland niet uitsluitend zien als een afspiegeling van de Duitse ontwikkelingen. Lang voordat een bepaalde geografische denktrant werd aangeduid met de term „de Franse school” zien we hier ten lande ook al andere dan strikt Duitse „ethnische” verklaringsfactoren voor de nederzettingenvorm gehanteerd worden. In deze moeten we allereerst wijzen op de geograaf Blink, eigenlijk ook meteen de eerste (noord) Nederlander die zich aan een beschrijving van de Brabantse zand-dorpen gewaagd heeft¹⁶⁾. Die arme Blink; als geboren Drent¹⁷⁾ wekken zijn geschriften voortdurend de indruk dat het hem niet gelukt is enig zicht te krijgen op wat in Zand-Brabant nu eigenlijk als een aparte nederzettingseenheid beschouwd moet worden. „Wat nederzettingen betreft is Noord-Brabant ongetwijfeld de provincie met het betrekkelijk grootste aantal dorpen en gehuchten in evenredigheid met de gecultiveerde grond”, verzucht hij ergens¹⁸⁾. Tot meer dan wat algemene observaties (zonder vormen; geen verklaringen) komt hij dan ook niet. In deze „chaos” onderscheidt hij uiteraard wel de grotere uitgegroeide dorpen met hun forse marktpleinen die hem – in hun spreiding over Zand-Brabant – het zo opvallende gemis aan echte steden lijken te compenseren¹⁹⁾. De hem uit het Drentse zo vertrouwde „brinken” ziet hij in Brabant niet, wel valt hem – en na hem vele anderen²⁰⁾ – de lengte-uitbouw van de dorpen langs de toeleidende straten op. Waagt hij zich aan een verklaring voor het Brabantse beeld, dan noemt hij in het kader van zijn vijf „verklaringsfactoren” de „Frankische gewoonte van de gehuchtsgewijze occupatie” als „ethnische” c.q. factor, het „heersend erfrecht” als sociale en het „chronische mestgebrek” als economische factor. Als strikt „geografische” factor intrigeerde hem vooral het opmerkelijke beken-patroon en hij ziet de indeling van Brabant in de drie „stadsgewesten” van Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch op respectievelijke stroomgebieden teruggaan.

Blink was overigens niet de enige noordeling die er moeite mee had enige te ordenen structuur in de Brabantse zand-dorpen te herkennen. In de respectieve drukken van het handboek van de school-geograaf R. Schuilings²¹⁾ kunnen we dan ook in de tegenstrijdige observaties: komvormig ↔ lineair; pleinloos ↔ marktvelde, lezen dat er tot 1936 eigenlijk maar weinig bijgedragen wordt tot een beter inzicht in deze materie. Ook hier kunnen we een verzuchting citeren: „Maar bijvoorbeeld het Brabantse dorp met zijn akkerbezit is slecht bekend; gewenst zijn monografieën waarin alle aandacht is besteed aan de historische groei van een dorp met zijn akkersysteem”²²⁾. En dit terwijl zijn bekende model van het Drentse „esdorp” al in menig schoolboekje voorkwam²³⁾. Schuilings verzuchting was in 1936 terecht, want voor zover vanuit het „endogene” Brabantse onderzoek enige historisch-geografische concepten waren te signaleren betroffen deze voor het grootste deel vraag-

stukken samenhangend met de „Gemeeynten”²⁴). Over de oorsprong en de aard van de diverse kleinere dorpsdelen is ook onder geboren en getogen Brabanders een veelvoud aan – meest wilde – veronderstellingen te noteren²⁵).

Van de nu nog te bespreken noordelijke auteurs is – zeker ook vanwege het feit dat hij als eerste streefde naar een consistente nederzettingstypologie voor het gehele land – H.J. Keuning verreweg de belangrijkste. Hij heeft zich diverse malen uitgelaten over de morfologie van de Brabantse zanddorpen²⁶), maar het blijkt toch dat zijn visie eigenlijk al in de eerste publicatie daarover min of meer vast lag. Om deze visie op zijn waarde te schatten moeten we wederom terug naar het Drentse plateau met zijn „esdorpen”. Het zijn deze dorpen geweest die door Keuning zijn uitgebouwd tot wat een „normatief type” heten mag. Hij neemt nl. met betrekking tot de onderscheiding van de diverse dorpsvormen duidelijk stelling tegenover diegenen die „zich bij de karakterisering der dorpsvormen hebben beperkt tot de huizen-agglomeraties of -dispersies en daarmee de eigenlijke functie van het dorp hebben miskend”²⁷). Zijn uitgangspunten zijn het „oorspronkelijke gemengd bedrijf”: „L’exploitation mixte (qui a dominée au comencement de l’exploitation) nous explique les grandes differences entre les divers types d’habitat rural néerlandais”²⁸) en „Bij de classificatie van landelijke nederzettingvormen is uitgegaan van het door Albert Demangeon gestelde principe, dat elke landelijke nederzettingvorm in beginsel uit twee delen bestaat, namelijk uit de nederzetting zelve, in de vorm van een meer of minder sterke concentratie van agrarische woon- en bedrijfsgebouwen, enerzijds en de daarbij behorende cultuurgronden anderzijds. In de ligging van deze beide componenten ten opzichte van elkaar, alsmede in de omvang van de combinatie daarvan, wordt het criterium gevonden voor de onderscheiding van een aantal typen van landelijke nederzettingen. Aan de beschrijving wordt het meest zuiver voldaan door de esdorpen van het Drentse type”²⁹). Zijn, bijna tot axioma’s verheven, uitgangspunten: „alle landelijke nederzettingen zijn agrarisch en kenden in oorsprong een gemengde bedrijfsvoering” hebben als direct gevolg dat hij een zeer enge band aannam tussen de dorpsvorm (de nederzetting in enge zin³⁰) en de ligging en verkaveling van de agrarische gebruiksgronden. Ongewild misschien, zocht Keuning zo ook in heel Nederland verwantschappen met de Drentse esdorpen³¹). In dit licht zien we dan ook zijn „statements” t.a.v. de Brabantse zanddorpen. Een vergelijking van de situatie hier met die in Drente zou nl. bij voorbaat niet moeten afspringen op ongelijksoortige grondsoorten of geomorfologische opbouw, zodat een beschouwing van de Brabantse zanddorpen in het licht van een „analogie-beginsel” hem steeds gerechtvaardigd leek.

In 1938 onderkent ook Keuning in de Brabantse situatie vooral lijnvormige dorpsstructuren. Bij hem echter zuiver op agrarische basis en volgens de rangschikking: „beek-beemden (vergeleken met de Drentse „Groengronden”) – dorpsbebouwing – akkers³²) – heide”. Dit laatste eigenlijk alleen toch voor de grotere dorpen die géén zgn. „marktvlak” waren. Met betrekking tot ouderdom en oorsprong grijpt hij terug op de toenmalige stand van

het toponymische onderzoek³³) en hij onderkent op basis daarvan jongere elementen in deze rangschikking: de gehuchten die in hun naam een zekere ontginningsrichting lijken te suggereren zoals „Hei-“, „Broek-“, „Zand-“ en „Bosch-kant“, naast mogelijk ook nog oudere: „L'occupation est accompli par des petites hameaux ou „buurtschappen“, avec des maisons dispersées, quoique rassemblées autour d'un curis seigneurial“³⁴).

In zijn volgende publikaties blijft hij aan deze „beek- of rivierdal-occupatie“ en de daaruit resulterende gestrekte dorpsaanleg vasthouden al blijkt hij er wel oog voor te krijgen dat de situatie in Noord-Brabant westelijk van de Donge belangrijk afwijkt van die in de Meijerij. Op uitnodiging van de stichting Brabants Heem krijgt hij dan in 1954 gelegenheid zijn zienswijze op „De problematiek van de ontwikkelingsgeschiedenis van het Brabantse cultuurlandschap“ op de Heemkundige studiedagen in Boxtel³⁵) uiteen te zetten, welke lezing 7 jaar later gepubliceerd wordt. De in deze lezing uitgedragen visie mogen we beschouwen als het maximale inzicht wat op grond van „analogie“³⁶) met de Drentse situatie over de Brabantse dorpen gezegd kan worden. De verschillen met de Drentse situatie doen hem nu twee typen van nederzettingen onderscheiden op basis van de beschikbare hoeveelheid grasland per „dorpsgebied“: de gestrekte beekdal-nederzettingen met de „beemden“ en de verspreid gebouwde plateau-nederzettingen met de „eeuwsels“. Belangrijker en m.i. ook nieuw in Keunings gedachtengang is de erkenning dat het nederzettingenspatroon in Noord-Brabant toch essentieel afwijkt van dat in Drente: daar de gesloten hoevencomplexen van de „flank“ en „kern“-esdorpen, hier het „dorpsgebied“³⁷), al meer een „buurtencomplex“ waarvan vooral weer de kleinere eenheden zijn aandacht trekken. Hij beschrijft deze kleinere eenheden vervolgens naar hun agrarische bestanddelen vooral de zgn. „kampen“ en concludeert dat „hier de mogelijkheden voor individuele ontginningsactiviteiten ruimer waren dan wij bij de Drentse esdorpen gewend zijn“. „Hij doet – als eerste „noorderling“ – een poging greep te krijgen op de verscheidenheid van deze gehuchten en deelt ze in in vijf typen: 1-Grensgehuchten³⁸), 2-Oorspronkelijke nederzettingen³⁹), 3-Kamphoefengroeperingen, aan de rand van de akker gelegen maar bij het kerkdorp behorende, 4-idem, maar aan de rand van de „Gemeeynten“ gelegen en 5-idem, maar te midden van de woeste gronden gelegen. Vooral type 3 werkt hij nader uit en dit voert – na bestudering van de bezitsverhoudingen op de akkercomplexen – tot het „kransakkerdorp“-concept; een volmaakte analogie met het „krans-esdorp“. Twee verfijningen op dit „Kransakkersdorp“ van de hand van Keuning zijn er nog te noteren in een latere publikatie, nl. de visie dat een „akker“ toch niet als een primaire occupatie-eenheid beschouwd mag worden⁴⁰) en het belangrijkste verschil tussen het „Krans-es-“ en het „Krans-akker“-dorp (Usselo versus Heeze) dat gelegen is in het feit dat bij het „Krans-esdorp“ de percelen op de es niet direct „Hofanschließend“ zijn. Op grond van deze constatering geeft hij een eerste aanzet om in de groepering van de Brabantse „aangelag“-percelen achter „huis en hof“ zgn. „villages à champs contigus“ of „Waldhufendörfer“ te herkennen⁴¹).

Konden we in Keunings publikaties methodologisch gezien vooral wijzen op het belang van de analogie en een, kartografisch gezien, laag schaalniveau van beschouwing; de bijdragen van het echtpaar C.H. Edelman en A.W. Edelman-Vlam kenmerken zich eerder door een veel meer gedetailleerde bestudering op het micro-niveau van een gemeente en door een methodiek die zich het best als „deducerend veldwerk” laat omschrijven. Voor het schrijven van hun belangrijkste studie over Heeze⁴²⁾ hebben zij beiden tenminste geruime tijd in die gemeente verbleven. Toch lagen desondanks voor deze studie de uitgangspunten al in eerdere publikaties⁴³⁾ vast. „Heeze” was voorheen evenzeer een toetssteen voor hypothesen die elders tot een theorie geleid hadden als dat bij Keuning de Brabantse zanddorpen een toets voor het „esdorp-idee” moesten vormen. Er is echter een opmerkelijk verschil met Keuning. Waar de laatste vanaf de kaart van 1850 – retrogressief – terugwerkt naar een reconstructie van het middeleeuwse landschap, gaat het echtpaar Edelman uit van de oertoestand en verklaart van daaruit – progressief – de situatie zoals zij die op de kadasterkaarten van 1830 aantreffen. Op deze wijze kregen zij – meer dan ook nu nog Keuning – ook oog voor het rijke prehistorische verleden van de provincie waarvan de kennis juist in de jaren vijftig met sprongen toenam. Als eersten durven zij dan ook opmerkingen te maken t.a.v. het zgn. „continuïteitsprobleem” tussen de Romeinse en de Vroeg-middeleeuwse occupatie, al concluderen zij slechts op basis van de plaatsnamen dat die vroeg-middeleeuwse occupatie in hoofdzaak in bosgebieden haar beslag gekregen heeft. Maar deze vegetatie was volgens hen nog niet zo dicht dan dat er geen open plekken als eerste aanzetten voor verdere rooiing meer aanwezig waren. Vanuit deze „laren” zou het Brabantse zandgebied dan verder ontgonnen zijn; eerst in familiaal verband per gezin het minimaal nodige: de blokvormige „huis, hof en aangelag-percelen”; later in collectief verband de „stroken zonder bewoning” op de akkers. Het gegeven dat zij in hun gemeente eens naar de Brabanders zelf geluisterd hebben brengt hun vervolgens tot een m.i. merkwaardige chronologie in de gevonden nederzettingvormen. De „volgens de plaatselijke traditie” oudste nederzettingen missen een „brink”⁴⁴⁾, liggen aan een wegkruising⁴⁵⁾ en zijn in het bezit van de kerk en ook de jongste nederzettingen zijn pleinloos. De groep die vanuit de kerk-plaats de grond verder oorbaar maakte dunde de omgevende bossen dan dus zover uit dat zich er „laren” aandienden voor latere occupanten: dat zijn dan de nederzettingen met een plein(tje). Zij vormen zo een „tussenfase” in de occupatiegeschiedenis. We kunnen de bespreking van de visies van de Noord-Nederlanders op de Brabantse dorpen afsluiten met de constatering dat er van die kant uit wel enige aanzetten gegeven zijn voor een chronologie en typologie van de immense hoeveelheid aan onderdelen van de Brabantse dorpen, maar dat men met het complexe geheel en het relatieve belang van de onderdelen daarin eigenlijk niet goed raad wist⁴⁶⁾. Zo was in ieder geval de stand van het onderzoek in het midden van de jaren zestig en het lijkt er op dat men echt bij wijze van spreken in een „langgevelboerderij” moet zijn opgegroeid om enige ordening in de complexe structuur van de Kempische dorpen te kunnen zien. Een groep auteurs

die aan die voorwaarde lijkt te voldoen vinden we in het aangrenzende België.

Visies van „beneden de grens”

In tegenstelling tot Nederland is – zeer algemeen – in België de historische geografie lang voornamelijk het terrein geweest waarop historici zich bewegen hebben⁴⁷). Met betrekking tot de nederzettingen komt in België een specifiek geografische bijdrage eigenlijk pas vrij laat en deze blijkt dan eerder een Franse geografische, „a-historische” kijk te verraden dan dat zij aansluiting zoekt bij de in Duitsland ontwikkelde methoden van onderzoek. In het klassieke werk van M. Lefèvre⁴⁸) zien we deze zienswijze duidelijk aanwezig. Hoewel er ook wordt uitgegaan van het bekende Franse „Genre de vie”-begrip en van de principes van Demangeon, wordt hieruit niet, i.t.t. Keuning, de consequentie getrokken dat dorps- en verkavelingsvormen als een geheel gezien dienen te worden. Voor het nederzettingsonderzoek dat in België door geografen verricht wordt heeft dit uitgangspunt als consequentie gehad dat beide steeds zo strikt van elkaar gescheiden besproken zijn⁴⁹), dat er zich min of meer aparte „scholen” hebben ontwikkeld m.b.t. het dorpsvormen- en het kadastrale onderzoek⁵⁰) en dat aan een verklaring van het gevonden patroon op basis van fysisch geografische factoren weinig betekenis werd gehecht⁵¹). Een meer integrale aanpak is wel weer te vinden bij de vertegenwoordigers van de zgn. „Gentse school” maar deze historici zoeken in hun zgn. „past geographies” amper aansluiting bij de hedendaagse situatie⁵²); de Belgische nederzettingengeografen blijven daar nl. wèl steeds vanuit gaan.

De eerste nederzettingstypen die van uit het aangrenzende België voor de Noordbrabantse zand-dorpen zijn opgesteld zijn zo dus zonder meer te benoemen door een „extrapolatie” van de Belgische kaarten tot – laten we zeggen – een kilometer of 20 à 30 noordelijk van de „demarcatielijn” uit 1648; de huidige landsgrens. We vinden zo de „villages allongés” op basis van de rivierdalen bij Lefèvre⁵³) en „aufgelockerte”, open dorpen met halfhoog gelegen „champs massifs” met blokken in het centrum op basis van Dussart⁵⁴).

F. Dussart mag daarnaast ook te boek staan als de schrijver van de eerste systematische nederzettingengeografische studie op de zuidelijke zandgronden van Nederland. Zijn klassieke studie over Bakel⁵⁵) verraaft zijn sterke banden met de school van Omar Tulippe: het kadaster van 1830 is het uitgangspunt en daarop worden – aanvankelijk nog zonder een strikt „topografisch-genetische” dimensie – de bewoningsvorm, het grondgebruik en de kavelvormen als „éléments fondamentaux” genomen. Het is een inductief gedachte studie: de conclusies die er uit getrokken worden kunnen representatief geacht worden voor een belangrijk deel van de Meijerij. Dat is dan ± 25 jaar later ook gebeurd: we mogen aannemen dat o.a. deze studie er mede toe geleid heeft juist de kleinere dorpsonderdelen in hun zelfstandigheid te gaan bestuderen⁵⁶), want: „Pour nous le caractaire originel des petites hameaux liés aux akkers ne fait aucun doute; ils constituent la forme la plus ancienne

de peuplement". Als latere vormingen herkent hij de „kampen" en de „Einzelhöfe", ook na hun splitsing tot de zgn. „Hoeveakkerdorpen". De 19de/20ste eeuwse Peel-ontginningen vormen in Bakel logisch de laatste occupatiefase, maar ook tussen deze ontginningen vermoedt Dussart de daar aanwezige duidelijk sterkere bewoningsconcentraties als een produkt van *niet*-agrarische factoren. Dit zijn dan de kerkgebouwen en hij toont cijfermatig aan dat het kerkdorp-begrip in Brabant geen erg hoge ouderdom kan hebben⁵⁷). Toch zijn het niet de typologiën van de „officiële" geografen en historici geweest, die van uit België het meeste invloed hebben gehad op de nederzettingsmodellen zoals die nu in Zand-Brabant ingang gevonden hebben. De wortels van het „akkerdorp met plaatse" liggen veel meer al vast in werken van de „Kempenaren" als o.a. Prims, Helsen en Weyns. We mochten nl. vaststellen dat noch de „noorderlingen", noch de Brabanders zelf⁵⁸) naast de overvloedig bezongen schoonheid van de „Brabantse marktpleinen" nog veel oog bleken te hebben voor de agrarische pleintjes in de kleinere gehuchten.

Elementen die thans voor het herkennen van dergelijke pleintjes als echte „plaatses" nodig worden genoemd zijn – in primitieve vorm – voor het eerst vastgelegd op het belangrijke Kempische landschapcongres in Hoogstraten (1935). Prims⁵⁹) poneerde hier dat de oudste dorpen (ook hier vinden we een chronologie op basis van de plaatsnamen) in de Kempen „halfhoog" langs de beekdalen gelegen zijn, een door het drieslag-stelsel bepaalde indeling in landbouwgronden bezitten en gekenmerkt worden door een vee-verzamelplein in de vorm van een driehoek. De verklaring voor die vorm is bepaald curieus: „Daar de familiën die zich in een dorpsseenheid groepeerden naar Frankische costuyme bijna steeds een drietal of een meervoud van drie in getale zullen uitgemaakt hebben, was een aanleg van het centrum in driehoeksvorm als van zelf aangewezen. Maar ook de wegenis, het toelopen en kruisen van de veldwegen, zal ook invloed uitoefenen op de geometrische lijnen der dorpsweide"⁶⁰).

J. Helsen sluit later in zijn artikel „Van nederzetting tot Dorp" in dit tijdschrift⁶¹) nog sterk aan bij de gedachten zoals die in Hoogstraten geformuleerd waren, maar hij voegt er – op basis van een verspreiding van diverse toponymen – de gedachte van een faseerbare kolonisatie aan toe en trekt zo a.h.w. de lijnen van Lindemans⁶²) door naar de Maas. Hij herkent een „Landnahme" en een „Ausbau"-fase welke laatste dan vooral in het huidige Noord-Brabant zijn beslag moet hebben gekregen. Voorzichtig vinden we bij Helsen suggesties voor het bestaan van „klassieke" domeinen in de Kempen, maar hierna wordt eigenlijk pas na het „fiat" van Ganshof⁶³) intensief gezocht. De stand van de inzichten van de Kempisch-Belgische auteurs t.a.v. de nederzettingsontwikkelingen op de Brabantse zandgronden vóór 1968 wordt voorlopig opgemaakt door Jozef Weyns⁶⁴). Ook hij beschrijft de zo karakteristiek geachte driehoekige dorpspleintjes, wijst in onze provincie „Schadewijk", (!), „Waalre" en „Valkenswaard" als voorbeelden aan en brengt ze concreet in verband met het „Hertgang"-concept⁶⁵). In navolging van Prims werden deze hertgang-pleintjes overigens in meerdere locale

monografieën over Kempische gemeenten meermalen naar voren gehaald⁶⁶).

Conclusies

Keren we nu – na deze uitweidingen over de „Stand der Forschung” – terug naar het jaar 1968 ev. dan tekent zich toch de betekenis die de onderzoeken van Kakebeke hebben eerst goed af. Hoezeer ook diverse gedachten her en der al ontwikkeld en uitgesproken waren, aan een – moeilijk gezegd – „artefactueel morfologische” uitwerking van deze ideeën was men in Noord-Brabant, geheel in tegenstelling tot bijvoorbeeld Drente, nooit toe gekomen, ook bijvoorbeeld niet in eerdere „onderwijskundige” bijdragen van met Brabant goed bekende auteurs⁶⁷). We kunnen het belang van de vijf modellen van Kakebeke dan ook moeilijk onderschatten. Nadat de Noordbrabantse situatie, waar het de dorpsvormen betrof, steeds bezien was door Belgische, resp. Drentse ogen liggen nu toch de mogelijkheden open om de zaken eens om te draaien en bijvoorbeeld naar de o.i. vrij uitzonderlijke situatie in Drente te kijken met een Brabantse „bril” op. Enige aanzetten⁶⁸) daartoe zijn ons – heel voorzichtig overigens – al gegeven

DRS. ARTHUR W.A.TH. STEEGH
Haarlem – 1981

Noten

- 1) Uit het lied „Het leven is goed in m'n Brabantse land”, Tekst en muziek: Broeder Hildebrand en Broeder Laetantius.
- 2) Het betreffende gebied is ook wel bekend onder benamingen als „de Noordbrabantse Kempen”, nog enger genomen eigenlijk alleen de twee oude districten „Kempenland” en „Peelland” van de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch. Ruimer genomen heet het kortweg „de Kempen” en omvat het met een groot deel van het aangrenzende België de streek tussen de löss-afzettingen in het zuiden, de zee- en rivierklei in het noorden en het Peelmoeras in het oosten.
- 3) De begrenzing van het gebied geschiedt vooral op basis van het grondsoortencriterium, vandaar ook termen als „de zuidelijke zandgronden van Nederland” of „les régions sablonneux de Brabant Septentrional”, o.a. bij Dussart (vgl. noot 54). In dit geval dient men er echter wel bij de afgrenzing rekening mee te houden dat grote delen van het huidige zandgebied van – ruim – „de Kempen” eigenlijk als zgn. „secundaire zandlandschappen” beschouwd moeten worden. Westelijk van de Donge, in een brede ring om de streek van de „Acht Zaligheden” en rondom de latere stad 's-Hertogenbosch blijken zich eertijds omvangrijke veenpakketten te hebben uitgestrekt. Dit „Brabantveen” is thans op wat schamele – beschermde – resten in de Peel bij Zundert en in de Reuselse Moeren na geheel verdwenen . . .
- 4) De term „Akkerdorp” is geïntroduceerd in A.D. Kakebeke „Some observations about habitation and parcelling in the hamlet of Schadewijk, municipality of Eersel” in Geografisch tijdschrift, Nieuwe reeks deel II 1968-3: „Hamlets of the Schadewijk type are called „akkerdorp”, next to „esdorp” in Drente” (p. 198), eerder heette het „type”: „plaatse met langrepel-akker”. (A.D. Kakebeke „Toelichting bij het besluit tot vaststelling van een beschermd dorpsgezicht ex. artikel 20 van de monumentenwet te Loon, gemeente Waalre”, ongepubliceerd).
- 5) De overige type benamingen zijn te vinden in – respectievelijk: H. Mandos en A.D. Kakebeke „De Acht Zaligheden, de oude kern van de Kempen” Oisterwijk 1971, vooral pp.

351-363 en A.D. Kakebeke „Cursus prehistorie en geschiedenis van de Noordoostelijke Kempen” G.A. Eindhoven 1971, vooral pp. 115-118 en – meer in het bijzonder waar het de wetenschappelijke constructie van deze modellen betreft A.D. Kakebeke „Cursus Algemene planologie, syllabus nederzittingsgeografie (vooral van Zuid-Nederland)” G.A. Eindhoven 1973 pp. 1-12. Voor de benaming „Hoeve-akkerdorp” lijkt nog gearzeld te zijn tussen een term als „Enode” of „nederzetting van het type Achterste Brug” (vgl. A.D. Kakebeke in verspreide bijdragen aan Brabants Heem in verband met de wenselijkheid tot bescherming van minimaal een voorbeeld van dit type). Volledigheidshalve, zo lijkt het, worden zowel in „De Acht Zaligheden” als in de „Cursus” ook de „krans-akkerdorpen” genoemd, maar in tegenstelling tot de andere vijf typen wordt hiervan geen concreet voorbeeld gegeven.

- 6) Zie o.a. de Cursus uit noot 5 en de toepassing van deze modellen in A. Steegh „Dorpen in Brabant” (J. Van Laarhoven, red.) in de gids bij de gelijknamige tentoonstelling in het Noord-Brabants Museum 's-Hertogenbosch, 1978, i.h.b. p. 26-27. Deze modellen zullen ook gebruikt worden in een pakket lesmateriaal over het Hertogdom Brabant dat momenteel bij het provinciaal genootschap in voorbereiding is. In de schoolboekjes komen we trouwens in de nieuwere drukken de term „plaatse-dorp” naast „brinkdorp” incidenteel tegen.
- 7) Zie o.a. de rapporten „Landschapsonderzoek agglomeratie Eindhoven” Eindhoven 1977, en vooral: Intergemeentelijk stuctuurplan Kempenland; 1e fase „Waardebepaling landschap”, Eersel 1975 en 2de fase „Waardebepaling kernen”, Eersel 1976. Zie ook J.A. Hendriks „Natuurpark „de Maashorst”, landschapsplan voor de ontwikkeling van natuurschoon en recreatie” Den Dungen 1977, vooral pp. 75-111. Bij de waardebepaling van de kernen blijkt m.i. overigens dat door de gekozen „tijdsbeelden” veel van de (vroeg)middeleeuwse historische informatie-waarde van de typen verloren is gegaan. Planologisch onderzoek naar de stede-bouwkundige waarde van de „plaatse” is o.a. verricht in de gemeenten Nuenen en Tilburg.
- 8) Als „akkerdorpen” zijn thans beschermd Loon en Het Broek (Mierlo). Plannen bestaan er voor De Bollen (Oirschot), Riel (Eindhoven/Zesgehuchten gecombineerd met een „hoeve-akkerdorp”) en Liempde (in zijn geheel terecht beschouwd als een „goed Brabants dorp”). Beschermd „baandorpen” vinden we in Eersel, Hilvarenbeek en de drie grote „O”-dorpen: Oirschot, Oisterwijk en Oosterhout al zal bij deze de gedachte een „type” te beschermen toch wel niet zo op de voorgrond getreden zijn. Na het débacle wat betreft de voorgenomen bescherming van Achterste Brug (leuk zo'n bungalow!) lijkt nu alleen nog het Lieropse gehucht Boomen als een beschermd „hoeve-akkerdorp” in aanmerking te komen. Het andere „bewijsbare” hoeve-akkerdorp „De Baest” is uit hoofde van andere artikelen in de Monumentenwet veilig gesteld. Al met al mogen we toch concluderen dat het aantal van tien gehuchten dat Kakebeke indertijd voor ogen stond (zie zijn „culturele erosie in Brabant. Het behoud van enkele gave gehuchten bepleit”, in Brabants Heem 14-1962 pp. 79-91) ondanks de toendertijd nog wat voorzichtige typologische uitgangspunten, bij lange na niet gehaald is. Hoewel het hier niet direct de plaats is om andermaal „het behoud van enkele gave gehuchten te bepleiten” zou „men” toch ernstig kunnen overwegen om bv. de kerksituatie bij Oostelbeers (echt de enige kerk(toren) die nog „eenzaam in de akkers” staat) in het kader van Kakebeke's „Tiendakkerdorp”-concept te beschermen. In Drente (de vrijwel analoge kerksituatie bij Havelte-Uffelte) is dat tenslotte – op soortgelijke argumenten – ook geschied. Wat betreft de bescherming van nog enkele „hoeve-akkerdorpen” liggen er misschien nog mogelijkheden voor Zandhoef (St.-Oedenrode), Tereyken (Gemert) en Bredeschot (Rijsbergen).
- 9) Vgl. voor het toenemende belang dat conservering van „nederzettingstypen bij aanwijzingsprocedures krijgt; de nota „Herinventarisatie van te beschermen stads- en dorpsgezichten”, Rijksdienst voor Monumentenzorg, Zeist 1979.
- 10) Zie noot 4, daarnaast is zeker nog de parallelstudie „Enige opmerkingen over bewoning en percellering te Duizel (gemeente Eersel)” in Brabants Heem 19-(1967) pp. 191-204 te noemen. Overigens stonden zijn gedachten en alle modellen al in 1960 vast blijkens Kakebeke's relatief weinig bekende bijdrage „Korte geschiedenis van Eersel” in de Parochiegids voor parochies Eersel, Duizel en Steensel, uitgegeven door het interparochieel sociaal charitatief centrum voor Eersel, Duizel en Steensel, Eersel 1960.
- 11) Zie o.a. M.W. Hesnigs: „Uit de geschiedenis van de Nederlandse geografie”. Deel 1 Amsterdam 1980, vooral p. 13).

- 12) Vgl. de opmerkingen hierover o.a. op de tentoonstelling „Bergeyk, Riethoven, Westerhoven, Kaartbeelden van hun verleden” Eicha-museum Bergeyk 29 febr.-21 mrt. 1980. Het is binnen de Nederlandse historische geografie een gekend discussiepunt. . .
- 13) Het proces mag in grote trekken bekend verondersteld worden. Voor zover er in de Nederlandse zanddorpen nog van een authentieke „gemengd bedrijf structuur” en een daarmee samenhangend occupatiebeeld in de 19de eeuw sprake was, is dit met name door de gigantische graanproducties overzee en door de introductie van kunstmest geheel verdwenen.
- 14) Drie delen en een atlas, Berlin 1895.
- 15) Zie over de ontwikkeling van de Duitse „Siedlungsgeographie” o.a. de Nederlandse samenvatting van R. Rentenaar „Geschiedenis en Nederzettingsgeografie” in Tijdsch. v. Gesch., 1968-I pp. 1-21 en – opvallend gelijklopend in de conclusies – M. Born „Geographie der Landlichen Siedlungen. Band Die Genese der Siedlungsformen in Mittel Europa”, Stuttgart 1977, vooral pp. 15-27. De „Methodenstrijd” spitste zich toe op de vraag hoe de in het vroeg negentiende eeuwse kadaster vervatte gegevens geïnterpreteerd dienden te worden. Of als een directe onveranderde afspiegeling van de oudste occupatie (dit is de zgn. „Statisch-formele”-methode en hieraan danken wij begrippen als „Saksische Brinkdorp”, „Fries terpdorp” en „Frankisch plein-dorp”), of als een momentopname van een langdurig wordingsproces, waarbij de kaart naast bijvoorbeeld sporen van 18de eeuwse ontginningen ook nog veel oudere elementen laat zien. Dit laatste staat bekend als de „topografisch-genetische”-methode. Voorbeelden van studies volgens deze methode staan onder de noten 4, 10, 42 en 54.
- 16) Van H. Blink respectievelijk (I) „Nederland en zijn bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkskunde van Nederland” 3 delen, Amsterdam 1898 (vooral Deel 3 pp. 251-260); (II) „Noord-Brabant” in „Van Eems tot Schelde” (Deel II Amsterdam 1904 pp. 329-350) en (III) „Nederzettingen in Nederland, Noord-Brabant in T. KNAG XXXI-1904 pp. 1-45. Zijn methodiek voor nederzettingsonderzoek staat o.a. in (IV) „Studies over Nederzettingen in Nederland” in T. KNAG XXVI 1901 pp. 731-767.
- 17) H. Blink was afkomstig uit het Drentse De Wijk. Ook de andere „Noordnederlanders” die hier besproken worden moeten de Drentse situatie van jongsaf goed gekend hebben. Zo kwam R. Schuiling uit Annen en H. Keuning uit Veendam. Br.C. Van Hoof trekt in „Enige kanttekeningen bij kaartblad IX-1 van de „Atlas van Nederland”, A-dam V.U. 1968 (ongepubliceerd) dan ook de conclusie dat mede hierdoor de nederzettingstypen en -ontwikkelingen in Nederland lang door een „Drentse bril” bekeken zijn.
- 18) In „Studien over Noord-Brabant” in Vragen van de dag XV-1900 p. 697.
- 19) Een uitwerking van deze visie bij H. Blink „Geschiedenis van de boerenstand en de landbouw in Nederland” Deel I, Groningen 1902. p. 163.
- 20) Zo o.a. S.J. Fockema Andreae in „Stad en Dorp” p. 9 in „1000 jaar bouwen in Nederland” Deel I, Amsterdam 1949: „het Brabants-Kempische zanddorp met zijn lintbebouwing langs einden”, ook – indirect in navolging van Keuning – bij A.M. Lambert „The making of the dutch landscape”, London-New York 1971 p. 71; de „spiderweb-villages”. Ook de concipiëring van Keunings „Beekdal-dorpen” lijkt op deze observatie terug te gaan (vgl. noot 26) en in navolging van hem zien we deze ook geaccentueerd bij A.D. Kakebeeke „Problemen rond het ontstaan en de vroegste geschiedenis van Eindhoven” pp. 28-73 in H. Mandos en A.D. Kakebeeke „Oud Eindhoven”, Eindhoven 1950, en id. „Beken en occupatiepatroon in de Acht Zaligheden” pp. 390-393 in de bundel „Het stroomgebied van de Dommel”, Bostel 1963. Het lijkt overigens vooral van belang na te gaan waar deze „eind-bebouwingen” werkelijk een agrarische origine hebben. Zie ook noot 41 en 57.
- 21) R. Schuiling „Nederland, Handboek der aardrijkskunde” Iste druk, Zwolle 1915. p. 187.
- 22) Idem 6e druk, Zwolle 1936 deel II p. 819.
- 23) Zie over de didactische waarde van Schuilings model recentelijk nog K. Bouwer „Het Drentse esdorp” in G.T. IX-1975 pp. 297-302.
- 24) Onderzoekingen naar de „inculte gronden en hun ontginning” prijkten bij voortdurende in de artikelenprijsvraag in de „Handelingen van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant” zie o.a. de opgave in het nummer uit 1851 pp. 65-83. Belangrijke bijdragen in dit kader werden zo o.m. geleverd door J.F.M. Gaanderheyden „Verhoog betrekkelijk de uitgaven van gemeentes en heidegronden in Noord-Brabant eene

- bijdrage tot verklaring van charters en octrooien", 's-Hertogenbosch 1848, daarnaast – vooral over de juridische kwesties – A.C. Bondam „De Orthense verwikkelingen”, 's-Hertogenbosch 1886 en W. Bezemer „Bijdrage tot de kennis van het oude cijns- en grondrenterecht in Brabant”, 's-Hertogenbosch 1889. De studie van W.J. Droessen „De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning; een geschied- en landhuishoudkundige studie”, Roermond 1927 is te zien als een voorlopige afsluiting van dit aandachtsveld.
- ²⁵⁾ Een greep overigens teruggaande op J. Frost „Agrarverfassung und Landwirtschaft in die Niederlande” uit 1906: „Het wonen in buurtschappen is een karaktertrek van de bewoners van de Meierij; met hun levendige temperament wilden ze niet alleen wonen” nog bij H.J.J. Van Velthoven „Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Bijdrage tot de sociaal geografische kennis van dit gebied”, Amsterdam 1935 Deel I p. 43. Een volkomen tegengestelde optiek o.a. bij L. Deckers: „De landbouwers van de Noordbrabantse zandgronden”, Eindhoven 1912 p. 5: alleen verspreide bewoning . . .
- ²⁶⁾ Van H.J. Keuning resp. „l'Habitat rural aux Pays-Bas” in T. KNAG 1938 i.h.b. pp. 640-642 (I); „Occupatie en nederzettingen” in H. Mulder (red) „Handboek van de geografie van Nederland” 5 delen Zwolle 1938-1950, deel II pp. 269-304 (II); „Historisch geografische landschappen van Nederland”, Gorinchem 1946 (III); „De problematiek van de ontwikkeling van het Brabantse cultuurlandschap” in TEGS-52-196 pp. 13-21 (IV); tekst en kaartblad IX-1 in de „Atlas van Nederland” 's-Gravenhage 1963 (V); „Siedlungsform und Siedlungsforgang” in Z.schr. für Agrargeschichte und Agrarsoziologie IX-1968 pp. 153-168 (VI); daarnaast nog de diverse drukken van „Het Nederlandse volk in zijn woongebied”, 's-Gravenhage 1950, 1965 (VII) en recentelijk nog „Kaleidoscoop der Nederlandse landschappen” 's-Gravenhage 1979, vooral pp. 50-54 en 80-83 (VIII).
- ²⁷⁾ H.J. Keuning „Nederzettingen in dilluviaal Nederland ten noorden en ten oosten van de IJssel” in TEGS 27-1936 pp. 49-55, 73-88 en 97-115, p. 49. Tot „diegenen” zal hij zeker M. Lefèvre gerekend hebben (vgl. noot 48).
- ²⁸⁾ Zie noot 26 (I) p. (94).
- ²⁹⁾ Zie noot 26 (V), dit is de hogerop bedoelde normatief stelling.
- ³⁰⁾ Deze begrippen „Nederzetting in enge en in ruime zin” o.a. in „Dorpen in Brabant” o.c. noot 6, aldaar ook het onder noot 1 geciteerde werk.
- ³¹⁾ Dit spreekt duidelijk in de bij noot 26 (V) gebruikte terminologie: alle dorpen zijn of varianten van het „Esdorp”, of „incomplete esdorpen”. Het sterk persoonlijke karakter dat deze typologie draagt blijkt m.i. duidelijk uit de bijgaande Engelse vertaling waar we een term als „incomplete nucleated village” moeten aantreffen. De nieuwste inzichten m.b.t. de ontginningsgeschiedenis van de Nederlandse veen-streken lijken Keuning in deze overigens toch gelijk te geven . . .
- ³²⁾ „Ils forment des noyaux, qui rapellent l'esch” Keuning (t.a.p. 26 (I)) herkent dergelijke „noyaux” bij Donk (Meyel), Oirschot en Heeze en blijft deze tot aan 26 (VI) als de primaire ontginningseenheden beschouwen.
- ³³⁾ Ook de bestudering van de Noordbrabantse toponymie kwam voor op de onder noot 24 geciteerde lijst. Dit treedt vooral in de diverse publikaties van C.R. Hermans naar voren. Zijn standpunten vinden we o.a. ook terug bij Droessen (o.c. noot 24) en bij het echtpaar Edelman-Vlam (o.c. noot 42).
- ³⁴⁾ o.c. 26 (I). Aan deze observatie, overigens ook te vinden bij Blink (o.c. noot 19 (III)), Bezemer (o.c. noot 24 p. 80-84) en Droessen (o.c. noot 24 p. 16) ligt de conceptie van Kakebeek's „Hoeveakkerdorp” ten grondslag. Ook uit diverse lokale monografieën blijkt dat deze gehuchten als delingsprodukten van een grote „seigneurale” hoeve meermalen als dusdanig herkend zijn. Vgl. o.a. H.N. Ouwering „Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden”, Helmond 1933 pp. 41, 43 en 82, J. Cunen „Heugten” in Taxandria 45-1938 p. 25 en A.J.C. Kremer „Het ontstaan van heerlijkheden in veroverd land” in B & M „Gelre” 1901 p. 122 m.b.t. de gehuchtenstructuur in Heeze.
- ³⁵⁾ Vgl. de in Brabants Heem 24-1972 pp. 17-20 gepubliceerde sprekerslijst, die mede essentieel is voor een goed begrip van de wetenschappelijke achtergronden van de in de inleiding genoemde vijf „modellen” De meer methodologische invloeden van de Duitse „Siedlungsgeographie” moeten in dit artikel helaas onbesproken blijven.
- ³⁶⁾ Uit de inleiding van noot 26 (IV): het verkrijgen van inzicht in het landschap van Zuid-

Nederland kan „wellicht het beste geschieden op basis van een vergelijking met het noordoosten van Nederland en met name het Drentse plateau”, en dat „een oppervlakkige beschouwing” van de negentiende eeuwse staafkaart „ons op het eerste gezicht een grote overeenkomst „suggereert” tussen het Drentse plateau en de Brabantse Kempen”.

- ³⁷⁾ De vraag wat nu in Brabant precies onder het begrip „dorp” verstaan moet worden is ook door Keuning niet opgelost. Als basis voor zijn kaart neemt hij de parochiegrenzen. Hierbij willen we opmerken dat het kiezen van de parochies als studie-eenheden inderdaad een specifieke Noordbrabantse trek in het nederzettingsonderzoek lijkt te zijn. Vgl. ook noot 57, en 10 en 63.
- ³⁸⁾ Dit zijn die gehuchten, die genoemd worden als grensafpalingen in de uitgifteactes als door D.Th. Enklaar „Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen” Werken v.h. oud-vaderlands recht 3e reeks IX, Utrecht 194 gebundeld.
- ³⁹⁾ Het criterium blijkt het bezit van een eigen kapel en een eigen akker- en beemdencomplex te zijn, dus vreemd genoeg geen eigen „Gemeynt”.
- ⁴⁰⁾ In noot 26 (VI) pp. 158-164. Dit vooral op grond van de onderzoeken van het echtpaar Edelman-Vlam (vgl. noot 42). Hiermee overtuigt overigens aan het „Krans-akkerdorp”-concept iedere basis. Keuning zelf hanteerde dit begrip dan ook later niet meer (vgl. noot 26 (V), (VII) en (VII), wel krijgt het o.a. via de Bos-schoolatlas („De Grote bosatlas” 47e druk, Groningen 1971: Blad 20 „Dorps- en occupatievormen”, Kaartje F: Budel en omgeving) in het onderwijs toepassing.
- ⁴¹⁾ Vgl. noot 26 (VI) p. 167. Op zichzelf is dit een interessante suggestie. Zie voor meer recente gedachten met betrekking tot het voorkomen van dit nederzettingstype op de Brabantse zandgronden: noot 6. p. 20 en de „boshoeven-nederzettingen” bij J.A. Hendriks „Over het zand van Hertog Jan” in Spectrum atlas der Nederlandse landschappen, Utrecht-Antwerpen 1979. pp. 155-163, vooral pp. 157 en 159.
- ⁴²⁾ C.H. Edelman en A.W. Edelman-Vlam „Een bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van de zuidelijke zandgronden van Nederland” pp. 29-50 in *Kultuurhistorische verkenningen in de Kempen. Deel I, Oisterwijk 1960* bespreekt de situatie in de Brabantse gemeente Heeze en de Noordlimburgse gemeente Venray.
- ⁴³⁾ Naast de parallele publikaties „Studies concerning the morfogenesis of some old rural settlements in the sandy areas of the Netherlands” in T. KNAG 77-1960 pp. 312-319 en „Bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van enige agrarische nederzettingen op de zandgronden” in Boor en Spade XIII-1963 pp. 1-20, vooral E.W. Hofstee en A.W. Vlam „Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland” in Boor en Spade V-1952 pp. 194-235. De hypothesen waren geformuleerd in het oldambt en op Walcheren.
- ⁴⁴⁾ Zij vinden met name hiervoor geen specifiek zuidelijke naam en noemen „Heuvel”, „Laar”, „Tip”, „Opstal” en „Biest”. Onder invloed van het „Akkerdorpmodel” herkent men ze thans algemeen als de zgn. „plaatses”.
- ⁴⁵⁾ Met het noemen van dit criterium wordt zeer nauw aangesloten bij de in die jaren plotseling opkomende belangstelling voor het zoeken naar sporen van Romeinse landmeting. Zie o.a. C.H. Edelman en E. Eeuwens „Sporen van Romeinse landmeting in Zuid-Limburg?”, in B. ROB IX-1959 pp. 293-360 en – aangrenzend en ook met dat vraagteken: o.a. J. Mertens „Sporen van Romeins kadaster in Limburg?”, in *Maandschrift Limburg* 1958, pp. 253-260. Later wordt blijkens de jaargang van *Brabants Heem* uit 1968 het vraagstuk ook noordelijker dan de löss-streken gesteld.
- ⁴⁶⁾ De meeste publikaties uit latere jaren gaan uit van een combinatie tussen de visies van Keuning en het echtpaar Edelman. Hierbij wordt afhankelijk van de instelling van de auteur en het doel van de publicatie nu eens de verspreide bewoning in de vorm van de zgn. „kampen” naar voren gehaald (zo bij H.P.H. Janssen „Landbouwpacht in Brabant in de 14de en 15de eeuw” Assen 1955 vooral p. 57), dan weer de vermoede sterke analogieën met de Oostnederlandse situatie (zo o.a. in de geschriften van Ir. J.T. Bijnhouwer „Het Nederlandse landschap”, herzien en bijgewerkt door Ir. T.A.M. Van Keulen en drs. I.T. Klaasen, Amsterdam 1975, vooral pp. 52-95).

Hoewel het juist inschatten van de situatie in Zand-Brabant de noorderlingen dus veel hoofdbrekens lijkt te hebben gekost, hebben zij er daarentegen weinig moeite mee gehad de wegdorp-nederzettingen die aan de randen van het zandgebied voorkomen direct als de ook

uit Drente zo bekende „weg-veen-koloniën” te herkennen. Vgl. de opmerkingen van Blink (o.c. noot 16 II) en Schuiling (o.c. noot 22 Deel I pp. 754-755) en Keuning (o.c. noot 26 (VII) 1965 p. 423 ev.), ook zijn opmerkingen over de situatie westelijk van de Donge in 26 (IV) p. 20 zijn in het licht van de huidige „Brabantveen”-hypothese als probleemstelling belangrijk gebleken.) t.a.v. de Langstraatse dorpen, en die van J. Kalf („De monumenten van de voormalige Baronie van Breda” De monumenten van geschiedenis en kunst Deel I, 's-Gravenhage 1911 p. XVIII) t.a.v. Dongen.

- 47) Vgl. de opmerkingen hierover bij A. Verhulst „Stand van de historische geografie in België vanaf 1930”, rede uitgesproken te Brussel 25-04-1979.
- 48) M.A. Lefèvre „l’Habitat rural en Belgique. Étude de géographie humaine” Liège 1935.
- 49) Vgl. de artikelen van F. Dussart (I)”, *Geographie der landlichen Siedlungsformen in Belgien und Luxemburg*” in *Geographische Rundschau* 9-1957 pp. 12, 18 en id. (II) „Les types de dessin parcellaire et leur répartition en Belgique” in *Bull. de la Soc. Belge d’études géographiques* 30-1961 pp. 21-62.
- 50) De grondslagen voor het kadastrale onderzoek vooral bij O. Tulippe (o.c. „A propos des archives kadastrales” in *Bull. de la cercele géographique Liègois* 1933 en „Introduction a l’étude des paysages rureaux de la Belgique” in *B.d.I.S.B.e.g.* 12-1942 pp. 1-24) en C. Petit „Cloûtures et formes de champs en Belgique” in dezelfde jaargang pp. 125-222. Aandacht voor dorpsvormen „in sui” o.a. bij H. Draye „Landelijke cultuurvormen en kolonisatie-geschiedenis” in *Med. Vlaamse Toponymische vereniging te Leuven XV-1939-4pp.* 62, 92 en *XV-1940-1/2 pp.* 1-43.
- 51) M. Lefèvre (o.c. noot 47 pp. 68-76) wees een benadering langs deze weg – vermoedelijk uit vrees voor het uit de Duitse studies zo naar voren tredende „fysisch determinisme” – zelfs expliciet af. Men zie daarentegen het belang dat het (micro)relief en de grondsoort/bodem bij Keuning heeft.
- 52) A. Verhulst „Het landschap van Vlaanderen in historisch perspectief” Antwerpen z.j. (± 1964) is een bekend voorbeeld van een dergelijke benadering. Men stopt de studie van de historische landschapontwikkelingen bij het beschrijven van de situatie zoals die op de laat 18de eeuwse kaarten van Ferraris te zien is, maar eerder eigenlijk nog in ± de 15e/16de eeuw. Waar men enige continuïteit in de ontwikkeling postuleert betreft deze uitsluitend de verkavelings-vormen, nooit de „dorps-vormen”. Voor Noord-Brabant is uit deze „school” vooral F. Ganshof’s „Grondbezit en gronduitbating tijdens de vroege middeleeuwen in het noorden van het Frankische rijk en meer bepaald in Toxandrië” in *Brabants Heem* 6-1954 pp. 3-19 van belang; een bijdrage die tot aan het ontwerpen van het „domein-akkerdorp model – getrouw de niet morfologisch ingestelde traditie van deze „school” – geen concreet ruimtelijke uitwerking kreeg.
- 53) Lefèvre o.c. noot 47 p. 85. Keuning kwam in dezelfde tijd op basis van andere uitgangspunten toch tot een soortgelijke typering (vgl. noot 26 (I)).
- 54) F. Dussart o.c. noot 49 (I), p. 16 en (II) p. 46.
- 55) F. Dussart „Structure agraire et paysage rureaux dans la commune de Bakel (Brabant septentrional)”, *Cercle des géographes Liègois* 63 Liège 1947.
- 56) Vgl. vooral A.D. Kakebeek o.c. noten 4 (en 10): „This paper contains a description of such an old hamlet, Schadewijk”.
- 57) In deze dus een andere conclusie dan die op basis van „de plaatselijke traditie” bij het echtpaar Edelman (vgl. noot 42). Hier treedt trouwens een ander verschil in benadering naar voren tussen de „zuidelijke” en de „noordelijke” (inclusief de Brabantse) auteurs. Waar de laatste groep meest de parochies als eenheden nam en dan – haast als vanzelf – aan de kerkplaats een groot belang toekende, ging men er in België meestal per gemeente vanuit dat deze eenheden weliswaar in de Karolingische tijd door de stichting van kerken min of meer „geunificeerd” zijn (vgl. in deze bv. J. Laenen „Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der IVde eeuw tot in de XVIe eeuw of Voorgeschiedenis van het aartsbisdom Mechelen”, *'s-Hertogenbosch* 1935 deel I p. 32-33, G. Remans „Enkele aantekeningen over Buurschappen en Gemeente” in H. Draye (red) *Feestbundel H.J. van de Weijer Leuven* 1944 pp. 285-288) en J. Bekets: „De plattelandsgemeente in het graafschap Loon „Bokrijks berichten” X. 1969 pp. 10-26) maar dat op grond daarvan de kerkplaats zeker *niet* de oudste eenheid binnen het gehuchtencomplex hoeft te zijn. Zie – veel later weer – ook de argumen-

tatie bij J. Molemans o.a. in „Naamkunde en Kempische milieustudie“ in *Ons Heem* 1975 pp. 182-188, vooral p. 185.

- 58) Hoe vreemd het thans ook moge lijken, in de literatuur vòòr 1970 is maar zeer weinig evidentie te vinden voor het feit dat in Zand-Brabant ook vele *striki*-agrarische pleinen voorkomen. Een oude vermelding in v.d. Aa's Aardrijkskundig woordenboek (1849) sub voce „Aarle bij Best“ is vrijwel alles. Vincent Cleerdin („Het Brabantse dorp“ Heemschut reeks Amsterdam 1944) zwijgt erover, Anton Coolen („Het Brabants dorp“ pp. 147-173, vooral p. 154 in „Het Nieuwe Brabant“ Deel I Het Brabantse Land 's-Hertogenbosch 1952) geeft tussen alle lofzangen op de *markt*-pleinen van Oirschot, Hilvarenbeek, Oisterwijk, Eersel e.d. er toch enige blijk van „schrijvend over de markt van Waalre: „Maar bekoorlijker nog dan zijn dorpsplein is zijn *boerenbrinkje* (sic.) op 't Loon, zwaar beboomd en met vorige eeuwse boerehuizen erlangs, een brinkje waar, net als op dat van Zandoerle, het oude verleden het plezierig vindt, in den nieuwen tijd nog voort te ademen“. Eigenlijk biedt de ook in deze jaren gevoerde discussie over het begrip „H(e)erdgang“ meer aanknopingspunten, maar maar weinig schrijvers werkten dat begrip ook concreet ruimtelijk uit (vgl. o.a. Br. Taurellus „Schijndel. Bijdrage tot de heemkunde van dit dorp“ in TKNAG 1936 pp. 25-34). In het licht van de huidige stand der kennis (vgl. noot 3) mogen we stellen dat deze pleintjes – paradoxaal genoeg – westelijk van de Donge wèl in groten getale zijn opgemerkt (een greep: „Frankische (driehoekige) pleinen“ bij J.W.A. Gommers „De oorsprong van Rijsbergen“ in St.-Geertruidisbronnen XV-1938 p. 148, bij L. Merckelbach van Enkhuysen in Dongen (Jaarboek Oranjeboom II-1949 p. 91), Breda (id. IV-1951 p. 115: de Havermarkt) en Essen (Jaarboek „De Ghulden Roos“ XX-1960 p. 118, steeds in samenhang met een „voorde“, vgl. de „dijk“ in het akkerdorp-model) en in Loveren (F.A. Brekelmans „De hof van Loveren te Baarle-Nassau“ in Jaarboek Oranjeboom IX-1956 p. 99) en Roosendaal (sic. Ir. A. Juten „De naam Roosendaal“ in Brabants Heem II-1950 pp. 43-44).
- 59) Kanunnik Floris Prims „De oorsprong der dorpen“ pp. 65-73 in *Kempische Landschapsgeschiedenis Hoogstraten, Antwerpen 1937*.
- 60) Prims o.c. noot 59 p. 65. Dit is een typisch „ethnische“ verklaring à la „Meitzen“ (vgl. noot 14). De „wegenis“ als verklaring voor de driehoekige vorm vinden we o.a. bij J. Goossenaerts „De taal van en om het landbouwbedrijf in het Noordwesten van de Kempen“ Kon. VI.Ac. voor Taal en Letterkunde Reeks VI-No. 76 Gent 1956-1958, sub voce „Heuvel“: „omdat een boer zijn kar niet zwenkt over een rechthoek als het schuiner kan hier overigens toch al met een zekere scepsis. Latere gedachten over dit vraagstuk o.a. bij A.D. Kakebeeke o.c. noot 4, p. 195 „The triangular form could not be explained up to now. Three kinds of roads, „dreef“, „straat“ en „dijk“, however, are essential to this sort of settlement: their junction could be responsible for the form“, maar vooral H.J.M. Thiadens' kapittelstokje: „Hoe ontstond de driehoekige plaatse in de Kempen?“ in *Brabants Heem* 20-1968 p. 141 met de vermoedelijk wel juiste – functionele – verklaring.
- 61) In *Brabants Heem* 2-1950 pp. 59-67.
- 62) De grote bloei van het plaatsnamenonderzoek in België is grotendeels terug te voeren op de belangstelling die van meet af aan bestaan heeft voor het zoeken naar een aanvaardbare verklaring voor het fenomeen van de „taalgrens“, een Belgisch (historisch) probleem bij uitstek. In de jaren veertig werd in deze discussie door J. Lindemans in een reeks artikelen onder de titel „Toponymische verschijnselen geografisch bewerkt“ in het tijdschrift *Handelingen v.d. Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* (met name XIV (1940) p. 67 ev. XVII (1943) p. 249 ev. (het belangrijke „Akker en Veld“), XIX (1945) p. 217 ev. en XXII (1948) p. 93 ev.) een belangrijke bijdrage geleverd.
- 63) Vgl. noot 52. Pogingen concreet – ruimtelijk – enige greep te krijgen op deze „domeinen“ zien we o.a. eerder al bij Mgr. G.P.J. Bannenbergh t.a.v. Bergeyk („De waarde van de plaatselijke traditie“ in *Brabants Heem* I-1949 pp.78-81, een reconstructie van een domaniaal systeem uit parochiële verbanden), Waalre („Sint Willibrordus in Waalre en Valkenswaard, ontstaan en ontwikkeling ener vroege christengemeenschap tot parochie“ Nijmegen 1948, zelfde methodiek, vooral p. 27-39.) en Hilvarenbeek „De Schependomszegels van Hilvarenbeek“ in *Varia Historica Brabantia* I 's-Hertogenbosch 1962 pp. 63-84 vooral p. 68, bij A.M. Frenken t.a.v. Nuenen „Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten“ 's-Hertogenbosch 1948) en – ik wil hem hier niet onvermeld laten – bij pastoor

Binck t.a.v. Alphen (W.J.C. Binck „Omzwervingen in Alphen's prehistorie" 's-Hertogenbosch 1945, vooral p. 56 ev). Na Ganshofs spreekbeurt op de Heemkundige studiedagen – zo lijkt het – wordt vooral het vermoede oude Echternachse goed in de provincie weer – opnieuw (het stond in het Willibrordusjaar 1939 ook zeer in de belangstelling) – aan een „evaluatie" onderworpen, vooral onder inspiratie van Ferdinand Smulders. Zie vooral zijn bijdragen in dit kader in Brabants Heem: „Esch en Echternach" (II-1950 p. 50/1 en IV-1952 p. 29-31, naast andere bijdragen een verdere uitbouw van Sprenger de Rovers these over een vermoedelijk domein van Echternach aan de beneden Dommel: „Rumelacha, Datmundia en Tadia (698-699)" in Brabants Heem III-1951 pp. 50-65. Ook de discussie m.b.t. Hezia = Heeze of De Hees (Eersel) mag in dit kader genoemd worden. Met het noemen van de studies van Mr. Hardenberg („Het ontstaan van de vrijheid Tilburg" pp. 25-79 vooral p. 38 (ook hier uit parochiële verbanden), in Van Heidorp tot Industriestad Tilburg 1955) en S.H. Winkelmolen („Budel en Cranendonk voorheen en thans" Budel 1960 vooral pp. 42-50) mogen we toch vaststellen dat Kakebeekes „domein-akkerdorp" model met name zijn wortels heeft in het locale – Brabantse – onderzoek. De controverses die dit model in zijn toepassingen blijft oproepen (zonder ze uitgebreid te citeren noemen we recente onderzoekingen en toepassingen van dit model in de gemeenten Nuenen, St.-Oedenrode, Stratum, Helmond en vooral Valkenswaard en Bladel) mogen dan ook in dit licht gezien worden. In het korte bestek van dit artikel moeten de belangrijke „Brabantse" voor-ideeën van het „Tiendakkerdorp" helaas onbesproken blijven.

- 64) J. Weyns „Het Kempische boerenhuis" pp. 51-112 in Cultuurhistorische Verkenningen in de Kempen, I, Oisterwijk 1960, vooral p. 55. De bijdragen van J. Molemans (zie o.a. noot 57) zijn „post A.D.K."
- 65) Hiermee gaf Weyns het begrip „Hertgang" naast de diverse juridisch/bestuurlijke betekenissen die het heeft een geografisch-ruimtelijke inhoud in de zin van Keunings nederzittingsbegrip in ruime zin, dus de bebouwing om het plein mét de akkers, beemden en „Gemeynt".
- 66) Van belang zijn vooral J. Van Gorp „Kasterlee", Kasterlee 1948 en E. Sneyers „Geschiedenis van Retie", Retie 1949.
- 67) Als typische bijdragen in dit kader zijn zeker te noemen A.C. Kuystens „Beschouwingen over Eindhoven en naaste omgeving (in verband met het onderwijs in geschiedenis en aardrijkskunde op scholen van gewoon lager en voortgezet onderwijs) Eindhoven 1938 en J.J.M. Heeren „De stad en de Meierij van 's-Hertogenbosch" Utrecht 1933 en id. „Uit de geschiedenis van Helmond en omgeving" Helmond 1939, daarnaast ook W.W. Reys „Noord-Brabant" in J.A. Mulder (red.) Handboek van de geografie van Nederland Deel V Zwolle 1955.
- 68) Zie b.v. J. Naarding „Toponomie van het Drentse esdorp" pp. 23-42 in H.J. Keuning en J. Naarding „Het esdorp" deel XX Bijdragen van de naamkundecommissie v.d. Kon.Ned. Academie voor wetenschappen, Amsterdam 1963 en H.Th.J. Waterbolk „De oorspronkelijke structuur der Drentse Zanddorpen" pp. 429-439 in Archeologie en historie (opgedragen aan H. Brunsting), Bussum 1973. In het aangrenzende België is met deze vijf modellen overigens al volop gewerkt, vgl. o.a. de recente studies van R. Knaepen over Lommel.